

A szabadakarat kérdéséhez

A Magyar Filozófiai Szemle gondolatébresztő tanulmányt közölt Földesi Tamás tollából a szabadakarat marxista értelmezéséről.¹ A mély meglátásokban nem szűkölködő tanulmány számos olyan problémát vet fel, amely túlnő a kérdés szűk keretein s a filozófiai materializmus determinizmusának elvi megalapozottságát is érinti. S mivel kérdésfeltevése s a megoldás nem egyszer — a szerző bevallása szerint is — szembenáll a marxista filozófusok között „szélesen elterjedt” felfogással, „a marxista ideológusok jelentős részének” nézeteivel, szükségét érzem néhány gondolatot hozzáfűzni azokhoz, a marxista irodalomban eddig leszűrtnek, többé-kevésbé megoldottnak, általánosan elfogadottnak tartott problémákhoz, amelyek felülvizsgálására hívja fel a figyelmet a tanulmány.

A tanulmányíró a bevezető részben utal arra, hogy az akaratszabadság problémáját nem lehet teljesen azonosítani a szabadság és szükségszerűség elméletével (bár ez a leglényegesebb eleme), nem lehet leszűkíteni az emberi akarat, valamint a természeti és társadalmi törvények közötti viszony kérdésére sem, meg kell vizsgálni azt is, hogy maga az akarat teljesen determinált-e vagy sem. S mivel — szerinte — az akarat teljes determináltsága a legkidolgozatlanabb, az akarat társadalmi törvények által való meghatározottsága, valamint a szabadság, szükségszerűség és véletlen akaratot érintő nyitott elméleti kérdései mellett elsősorban ezzel a vonatkozással kíván foglalkozni. Miután — igen helyesen — kimutatja, hogy az akaratszabadság egyetlen következetes, tudományos kutatási módja az objektív vizsgálat, amelynek a szubjektív módszer csak alárendeltje, rátér azokra a „nyitott” elméleti kérdésekre, melyekből — a szerző szerint — az akarat teljes determináltsága következik.

De álljunk csak meg ezeknél a szükségszerűséggel és véletlennel kapcsolatos, az akaratszabadság szempontjából kulcskérdéseknél.

A szerző új megvilágításba helyez néhány általános elvi kérdést, olyanokat is, amelyeket Engels óta lényegében megoldottnak tartottunk. Engels mint ismeretes, kíméletlen bírálatban részesítette a mechanikus deterministákat. Bírálati módszere: levonni a legvégsőbb és legabszurdabb következtetéseket a merev determinizmusból, mely mindenhol, a lényeges és lényegtelen összefüggésnél egyaránt, mechanikusan érvényesülő meghatározottságot tételez fel

¹ Földesi Tamás, A szabadakarat problémája a marxista filozófiában. Magyar Filozófiai Szemle, II. évf. 1—2. sz.

s kizárja a véletlent a valóságból. Engels banális példákon keresztül igazolja e felfogás abszurditását, hiszen e nézetek szerint mondjuk az, hogy egy borsó-hüvelyben öt vagy hat borsószem van, vagy az energia megmaradásának a törvénye egyaránt szükségszerű. Ez a bírálat a *maga egészében* vonatkozik a mechanikus determinizmusra s — F. T. szavaival élve — „a kép, amelyet a mechanikus materializmus determináltságáról alkot, gúnyos és *teljesen negatív*”. A tanulmányíró szerint „Engelsnek a mechanikus materializmus bírálatában csak részben van igaza. Engels ugyanis olyan vonatkozásokat is bírál, amelyek helyesek. Engels hibának tartja azt, hogy a mechanikus materialisták kihagyták a szükségszerűség fogalmából a lényeges mozzanatát s ezáltal tételük absztrakciá vált.” A szerző szerint a „szükségszerűség fogalmába nem tartozik bele a lényegesség mozzanata, mert a szükségszerűség általánosabb kategória mint a lényeges és lényegtelen kategóriája”.

Ime tehát egy Engels által megoldott filozófiai kérdés : hozzátartozik-e a lényegesség a szükségszerűséghez, ami — F. T. szerint — felülvizsgálásra szorul s helyesbíteni kellene.

Miért kéne elvetnünk Engels bírálatának ezt az oldalát ? Lássuk az érveket. „A szükségszerű összefüggés legalapvetőbb jellemezője a meghatározottság — írja F. T. —, ami annyit jelent, hogy az adott feltételek és okok összessége maradéktalanul meghatározza az adott jelenséget”. Mivel — folytatja — „minden jelenség minden mozzanata, bizonyos feltételek és okok által meghatározott, tehát az adott feltételek és okok összességét tekintve minden jelensége szükségszerű”. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy „a szükségszerűség nemcsak a lényeges, hanem a lényegtelen összefüggéseket is jellemzi, mert a lényegtelen összefüggések is elkerülhetetlenül következnek az adott feltételekből”.

Helytálló-e ez az érvelés és az engelsi tételnek ellentmondó következtetés? Véleményem szerint semmiképpen.

A merev, mechanikus determinizmusnak az az elméleti melléfogása, hogy a lényegtelen és lényeges összefüggések egyaránt szükségszerűek, csak következménye egy mélyebb hibának : az okság és szükségszerűség helytelen azonosításának. A vulgáris determinista így gondolkodik : „ami okok által meghatározott — szükségszerű, márpedig az okság egyetemes érvényű, tehát minden szükségszerűen csak úgy jöhet létre ahogy létrejött — véletlen nincs. F. T. szavakban a mechanikus determinizmus „egyértelmű” bírálatát követelve de lényegében mentegette azt az Engels által kigúnyolt útra téved. A szükségszerűséget úgy értelmezi, mintha az csupán az okok és feltételek egyszerű jelenlétéből és meghatározó szerepéből fakadna („... bizonyos feltételek és okok által meghatározott, tehát... szükségszerű”). A marxista dialektika különbséget tesz aközött, hogy *a)* az ok és okozat közt szükségszerű a kapcsolat (azaz az okok és feltételek jelenléte determinálja a jelenség meghatározott lefolyását) és hogy *b)* az okok által meghatározott jelenség maga szükségszerű-e az egyetemes összefüggésben. Az ok és okozat viszonyát — ha minden mástól eltekintünk és kiragadjuk az egyetemes összefüggésből — valóban szükségszerűnek mondhatjuk. Csakhogy egy jelenség szükségszerű voltát nem ez határozza meg (hiszen akkor valóban nem léteznék véletlen, mert mindennek oka van), hanem éppen az, hogy a dolgok belső, lényeges összefüggéséből fakad.

F. T. felteszi a kérdést : „Azonos-e a meghatározottság a szükségszerűséggel?” Idézett gondolatmenetéből azonnal kitűnik az igenlő válasz. Tehát,

szerinte, ahol meghatározottság van, az szükségszerűséget jelent. A fenti érvelésben az okság és szükségszerűség egyszintre helyezése mellett a meghatározottság és a szükségszerűség helytelen azonosítása a másik buktató. A meghatározottság ugyanis a dialektikus materializmus determinizmusában szélesebb körű, mint a szükségszerűség (a szükségszerűség a meghatározottság egyik formája) a meghatározottság az oksági viszonyt is, így a véletlent is jellemzi. Engels világosan megfogalmazza ezt, amikor a növények és állatok véletlen szétszóródásával kapcsolatban megjegyzi: „A természet tárgyainak szétszóródása egy határozott területen, sőt akár az egész földön, minden őseredeti meghatározottság ellenére mégis csak az marad ami volt — véletlen”.² Abból tehát, hogy a jelenségek okok által meghatározottak, még nem következik szükségszerűségük.

A harmadik buktató a lényeges és lényegtelen összefüggésekre egyaránt érvényes szükségszerűség tételéhez vezető úton az előbbi kettőből következik. Ha az okok általi determináltságból fakad a szükségszerűség, akkor az okok *maradéktalanul* meghatározzák a jelenséget s így módon a jelenség minden, még a leglényegtlenebb részeiben is, szükségszerű. (Hiszen a lényegtelen elemeket is meghatározó okok hozzák létre.) Márpedig ez törőlmetszett metafizika, a szükségszerűség érvényének túlhajszolása, merev mechanikus determinizmus. A dolgok dialektikus értelmezése ugyanígy megköveteli, hogy a szükségszerűséget a véletlennel való dialektikus egységében vizsgáljuk. Ha igaz az, hogy nincs un. „tisztá” véletlen (olyan jelenség, amiben a szükségszerűségnek még egy porcikája sincs), való igaz az is, hogy nincsen „tisztá” szükségszerű jelenség sem. Közismert példára hivatkozva, szükségszerű, hogy a folyó fentről lefelé folyék, de ez a szükségszerűség egyedi — a folyó kanyargását megszabó — véletlen jelenségeken keresztül, nem pedig „tisztán” érvényesül. Vagy dialektikusak vagyunk és elismerjük, hogy a szükségszerűség olyan véletleneken keresztül tör magának utat, amelyeknek egyedi s nem a belső lényegbeli összefüggésekből származó vonásai vannak, vagy azt állítjuk, hogy a jelenség egyedi, lényegtelen jegyei is ugyanúgy szükségszerűek, mint a lényegesek s ebben az esetben akarva, nem akarva kirekesztettük a véletlent a valóságból és megérdemeltük az engelsi gúnyt.

F. T. mivel a szükségszerűséget egyszerűen az adott okok és feltételek elkerülhetetlen következményének tekinti, szükségszerűnek nevezi azokat a lényegtelen összefüggéseket is, amelyek az adott okok által meghatározottan jöttek létre, de el is maradhattak volna (ha éppen ezek az okok nem jelennek meg), másképpen is végbemehettek volna (ha más okok játszottak volna közre) — egyszóval véletlenek. Paradox helyzet adódik ebből. A szerző túlcitál még a mechanikus materialistákon is. Engels ugyanis a mechanikus deterministákat úgy bírálta, hogy tételeiket ad absurdum vezetve, olyan következtetéseket von le, amelyekre minden bizonnyal ők maguk sem gondoltak. F. T. viszont a legnagyobb komolysággal veszi védelmébe az Engels által túlhajszolt következtetéseket, mondván: „a borsószemek száma egy borsóhüvelyben és az energia átalakulás törvénye minden lényeges értékrendi különbség ellenére is közösek abban, hogy az adott feltételekből szükségszerűen jönnek létre”. Ezek után a kutya farkáról és az éjszakai bolhacsípésről is elmondhatnók ugyanezt, hiszen Engels erről is szól.

² Engels, A természet dialektikája, Szikra. Bp. 1950. 87. o.

A véletlent viszont mégsem lehet tagadni. Hol marad hát hely a valóságban a véletlen számára, ha minden jelenség minden vonása szükségszerű? „Minden jelenség véletlen összefüggésben áll az összes többi tényezővel, amennyiben ezek a távoleső tényezők nem határozzák meg az adott jelenségeket létük közömbös az adott jelenség szempontjából”. Ebből, ha akarom, azt is kiolvashatom, hogy például saját ideológiai fejlődésemben véletlen összefüggésben vagyok a dalai lámával, mert hiszen az „távol eső tényező” „nem határozza meg” fejlődésemet s „léte közömbös” számomra. A jelenségek, ellentétben a mechanikus determinizmus állításával, valóban nem minden jelenséggel kapcsolatban szükségszerűek. De a véletlen kapcsolatokat nem lehet a jelenség és a távoleső tényezők bizonytalan viszonyára korlátozni s ezzel eleve kizárni azt, hogy a jelenségen belül lehetségesek lennének véletlen vonások. A véletlenek ugyanis nem ilyen külsődleges távoli összefüggések, hanem a szükségszerűség megnyilvánulásai, azok a kevésbé lényeges összefüggések, amelyek el is maradhatnak vagy másképp is bekövetkezhetnek, de amelyekben mindig a szükségszerűség tör magának utat.

F. T. szerint a mechanikus determinizmus híveinek igazuk van abban, hogy „tisztá véletlen” nincs, csak az a hiba, hogy a véletlent általában azonosították a „tisztá” véletlennel. Csakhogy a szerző és az általa védelt mechanikus deterministák „tisztá véletlenje” (amiről azt állítják, hogy nincs), nagyonis hasonló a dialektikus materializmus által véletlennek nevezett jelenségekhez. A marxista irodalomban általánosan elfogadott, hogy a véletlennek mindig jellemvonása a „másképp bekövetkezőség”. F. T. szerint ez a „tisztá véletlen” sajátja s így „a mechanikus materialistáknak valóban igazuk van abban, hogy olyan összefüggés, amely valamely vonatkozásban is meghatározatlan, másként is bekövetkezhető lenne, nem létezik”. Egyszóval, semmi sem következhet be másként, mint a hogy bekövetkezik, magyarul, nincs véletlen. Nem kell nagy asszociációs készség ahhoz, hogy e megfogalmazás a Sors ama sokat emlegetett Nagy Könyvét idézze fel emlékezetünkben, amiben a „másként bekövetkezhetetlen” meg van írva.

A szerző új kategóriával próbálkozik a véletlen helyett. Szerinte „az Engels által felhozott példa a borsószemek számáról és az általános tömegvonzásról nem a szükségszerűség és véletlen összefüggése, hanem az egyedi szükségszerűség és törvényszerűség (törvényszerű szükségszerűség) példája. A kettő között csupán az a különbség, hogy „a borsószemek száma és főleg sok egyéni tulajdonsága egyedi, egyszerű szükségszerűség következménye, míg az általános tömegvonzás állandó tartós, lényeges szükségszerűség”. S ezzel eljutottunk egy másik vitatható elvi megállapításhoz: a szükségszerűség nemcsak a lényegtelenre vonatkozik, hanem lehet egyedi, egyszeri összefüggés is. Csakhogy ez most már betűszerint is ellentmond Leninnek, aki szerint „a szükségszerűség elválaszthatatlan az általánostól”.³ Ez azt jelenti, hogy „egyedi szükségszerűség” fából vaskarika, a szükségszerűség az egyediben is az általános. A borsóhüvely esetében szükségszerű az, hogy a borsóhüvelyben borsószemek vannak, véletlen, hogy adott esetben hány van benne.

Ezt a botcsinálta „egyedi szükségszerűséget” a szerző arra használja fel, hogy szembe forduljon Rudas László egyik mélyen igaz megállapításával: „Egy esemény okainak feltárása kétségtelenül egyike a legalapvetőbb tudományos feladatoknak, de ezzel még távolról sincs azoknak szükségszerűsége

³ Lenin, Filozófiai füzetek. Szikra, Bp. 1954. 331. o.

bebizonyítva”.⁴ Mivel a szükségszerűség mindig az általánoshoz kötött, az egyes jelenségek okainak feltárásával azok szükségszerűségéről még nem győződhetünk meg feltétlenül, tehát az alapvető tudományos feladatot — az ok-kutatást — szükségképpen követnie kell a mélyebb, lényegesebb szükségszerű kapcsolatok feltárásának. Való igaz az is, hogy a véletlen véletlen marad még akkor is, ha egészen pontosan feltárjuk okait, tehát ebből a szempontból is megszívlelendő a Rudas-féle megállapítás, hiszen egy jelenség okainak a megismerése lehet a véletlen okainak tükrözése is.

Összefoglalóan, F. T. helytelennek tartja, hogy „a marxista ideológusok jelentős része nem fogadja el a jelenségek teljes meghatározottságáról szóló tételt, a szükségszerűséget azonosítják a lényeges összefüggéssel”. Én a magam részéről inkább azt helyteleníteném hogy vannak, akik a lényeges és lényegtelen összefüggésre egyaránt érvényesítik e szükségszerűséget s így a jelenségek teljes meghatározottságának hirdetésével akarva nem akarva kiszorítják a véletlent a valóságból, utat nyitnak a mechanikus determinizmusnak.

*

A fenti elméleti ferdeségek a maguk teljességében akkor tűnnek elő, amikor a szerző alkalmazza őket az emberi akaratra, megfogalmazza az akarat teljes determináltságának a gondolatát. Nem tartom szükségesnek végig követni a számos értékes meglátást is tartalmazó gondolatvezetést, pusztán arra szeretnék utalni, mi következik a fent bírált elméleti tételeknek az akarat-szabadságra való alkalmazásából. Ime az alkalmazás:

— Az okok általi meghatározottság szükségszerűséget jelent — Mivel az akarat-elhatározást és az ennek megfelelő cselekedet okok, motívumok determinálják, az emberi akarat és minden cselekedet szükségszerű.

— A szükségszerű a lényeges és lényegtelen összefüggéseket egyaránt jellemzi. — Az emberi cselekedetek mindenike szükségszerű, akár „a legképtelenebb egyéni motívumok”, akár alapvető törvényszerűség determinálja.

— Másként bekövetkezhető jelenségek nincsenek. — „... egy adott időpontban egy bizonyos embernél, tudatának egyrészt figyelembevételére csak egyféle akarat jöhet létre.”

Eszerint az ember nem akarhat másként mint ahogy akar, nem cselekedhet másként, mint ahogy tesz. S hogy cselekedeteink után mégis arra gondolunk, másként is dönthettünk volna? Ez szubjektív csalódás. Az emberek csak szubjektíve érzik „visszagondolva egy bizonyos akarati döntésre, hogy az adott időpontban másként is cselekedhettek, választhattak volna”.

A mechanikus materializmusnak tett engedmények akkor csúcsosodnak ki különösképpen, amikor a büntetőjogi felelősségrevonásra érvényesítik őket. Itt megtudjuk: „Az akarat teljes meghatározottsága azt jelenti, hogy ha a bűncselekményt elkövetőnek adott szükségletei, eszmei indító okai voltak, akkor nem cselekedhetett másképpen mint ahogy cselekedett” hogy „az akarat teljes meghatározottságáról szóló tanítás szempontjából a büntetőjog bizonyos fokig igazságtalanságot követ el azzal, hogy bünteti a szándékosan, illetve gondatlanul bűncselekményt elkövetőket, hiszen ezek akarata teljesen meghatározott volt, nem tehettek másként, mint ahogy az adott esetben cselekedtek.”

⁴ Rudas László, *Materialista világnézet*. Szikra, Bp. 1947. 315. o.

Függetlenül attól, hogy a szerző véleménye szerint mindez összeegyeztethető a szocialista törvényhozással, nyitva marad egynéhány kérdés. Összeegyeztethető-e egy ilyen elvi viszonyulás az emberi cselekedethez a szocialista társadalmi rend általános követelményeivel s ennek megfelelő gyakorlati állásfoglalás születik-e mindebből? Az a munkás aki selejtet gyártott, mert cigarettázni ment s magára hagyta gépét, „nem cselekedhetett másképp”, mert „adott szükségletei, indítóokai voltak” s ez csak így determinálhatta tetteit? Milyen alapon küzdünk az ilyen jelenség ellen, amikor hasonló „indítóokai” máskor is lesznek? Vajon, ha minden akarati cselekvés ennyire determinált, nem mosódik-e el a határ a társadalom számára értékes és közömbös cselekedet között? Hogy ismert példára utaljunk, mondjuk egy hőstett és aközött, hogy az ember megvakarja a fületövét, mert pattanás van rajta? Vajon tevékenységre serkent-e, ha eleve úgy állítom be magam, hogy adott körülmények között úgylis csak egyféleképpen tehetek? Vajon nem vezet-e a hibák, mulasztások sőt bűntények igazolásához a „teljes akarati determináltság” ilyen értelmezése?

A marxista filozófia nem lelki vigasz büntetteket elkövetők számára, nem önmegnyugtatasra szolgál, hanem tettekre ösztönöz, anélkül hogy a valóság meghatározottságának semmibevevését követelné. Úgy gondolom, F. T. elméleti félrecsúszásából származó, a társadalmi életre vonatkozó következtetéseiről nem mondhatjuk el ugyanezt.

Balázs Sándor (Cluj)